

Europa in de praktijk

Europa en de financiële markten

**De financiële en economische crisis
en de rol van Europa**

**Hoe Europa te weinig doet
om een nieuwe crisis te voorkomen**

SOMO, Ander Europa

Colofon

Deze brochure is een gezamenlijke uitgave van de Stichting Onderzoek Multinationale Ondernemingen (SOMO) en het Comité Ander Europa, uitgebracht in het kader van het project *Europa in de Praktijk*. Achterin deze brochure vindt u meer informatie over het project en de beide organisaties.

Europa in de Praktijk is een serie van tien brochures met verschillende thema's over Europa. Dit project wordt financieel gesteund door het Europafonds van het Ministerie van Buitenlandse Zaken. Hierover kunt u meer lezen achterin de brochure. De eindverantwoordelijkheid voor de teksten van de brochures ligt bij het Comité Ander Europa. Ander Europa bedankt de mensen van SOMO voor hun deskundige medewerking.

TEKST: Myriam Vander Stichele,
Willem Bos en
Ewout van den Berg.

EINDREDACTIE: Lieke Peeters.

LAYOUT: Fleur Heinze.

DRUK: Flyeralarm Maastricht.

OPLAGE 5.000.

VERSCHEIJNINGSDATUM:

januari 2011.

Europa en de financiële markten

De financiële en economische crisis en de rol van Europa

Hoe Europa te weinig doet om een nieuwe crisis te voorkomen

De huidige economische problemen hebben alles te maken met het functioneren van de financiële markten en de liberalisering van de markt binnen en buiten Europa. De manier waarop die markten functioneren wordt mede bepaald door de Europese politiek, dus door regels die Europa - de instellingen van de Europese Unie - maakt of juist niet maakt.

Als er gesproken of geschreven wordt over zaken die te maken hebben met de financiële markten of met 'de economie' in het algemeen, gebeurt dit vaak op een manier die voor de meeste mensen volstrekt onbegrijpelijk is. Er wordt jargon gebruikt die niet-economen niet kennen en niet begrijpen. Bovendien wordt er geredeneerd alsof 'de economie' iets is dat los staat van de rest van de maatschappij en functioneert via heel speciale wetmatigheden.

De gebeurtenissen van de afgelopen twee jaar hebben laten zien hoe ver van de werkelijkheid die voorstelling van zaken is en hoe pijnlijk de gevolgen kunnen zijn. De gevestigde economen, aanhangers van het neoliberale gedachtegoed, zagen de financiële en economische crisis die in 2007 begon op geen enkele manier aankomen en ze hadden er geen antwoord op. Ook toen de Amerikaanse hypotheekcrisis een feit was, bleven zij beweren dat het slechts een Amerikaans probleem was dat de rest van de wereld niet zou raken. Maar ook het Nederlands Centraal Planbureau - dat op basis van haar modellen pretendeert de ontwikkeling van de economie tot achter de komma te kunnen voorspellen - zat er volstrekt naast en moest keer op keer haar voorspellingen bijstellen. Zeker nadat de financiële crisis die midden 2008 in Europa uitbarstte, zware economische gevolgen had.

Voor wetenschappers en activisten die niet verblind waren door het geloof in de onfeilbaarheid van de markt, was het al heel lang duidelijk dat het neoliberale model niet alleen leidde tot een steeds onrechtvaardiger maatschappij, maar ook dat dit model zélf op catastrofale wijze zou vastlopen. Over de hele wereld zijn honderden boeken geschreven en duizenden artikelen en manifesten verspreid waarin gewaarschuwd werd voor de gevolgen van de neoliberale politiek. Maar deze geluiden werden door de gevestigde politieke en financiële orde niet gehoord of werden simpelweg weggewuifd.

Het was op zich helemaal niet moeilijk om in te zien dat het neoliberale model vast zou lopen. Ook zonder veel kennis van economische theorieën kon iedereen die de feiten wilde zien, begrijpen dat het mis móest gaan. We hadden - en hebben - immers te maken met een economie waar de financiële sector steeds verder groeit. Een economie waarin de financiële sector steeds meer winsten maakt, méér winsten dan de 'echte economie'. En met die 'echte economie' bedoelen we de economie van productie van goederen en diensten. We hebben te maken met een financiële economie die drijft op een vloedgolf van schulden en speculatie, waar geld met geld wordt gemaakt en waarbij de 'echte economie' ten dienste staat van de financiële markten in plaats van omgekeerd. Een economisch model dat nog het meest weg heeft van een piramidespel, een spel dat op een gegeven moment wel uit de hand móest lopen. De droom werd bewust in stand gehouden. Zolang iedereen er in geloofde, ging het goed en werd er flink geld verdiend.

Ingrijpen in de financiële markten was taboe. Politici en ambtenaren in de Europese Unie en de Europese landen voelden daar niets voor. Integendeel, de financiële sector moest worden geholpen om nóg meer winst te maken. Iedere Europese regering, inclusief die van Nederland, was meer geïnteresseerd in het steunen van de eigen financiële industrie, dan in het beschermen van de bevolking tegen mogelijke crises.

De crisis van 2008 was niet de eerste keer dat het mis ging. We hebben de crisis in Mexico gehad in 1994-1995; de crisis in Azië in 1997-1998 met ernstige gevolgen voor Rusland en Brazilië; de Argentijnse crisis in 1999-2002 en in de VS de zogenaamde Dot Com-crisis in 2001. We hebben gezien hoe die crises steeds dezelfde effecten hadden. Het gevolg was een massale verarming van de armste delen van de bevolking. Dit kwam doordat de banken en de rijken die te veel risico's hadden genomen, niet voor de kosten op hoefden te draaien. Daarnaast leidden de crises steeds tot nieuwe speculatieve zeepbellen. Er is dus alle reden om bij het analyseren van de huidige economische crisis vooral goed te kijken naar de financiële markten en de financiële sector én naar de rol van de Europese politiek.

In deze brochure geven we een schets van de ontwikkeling van de financiële markten, hun rol in het ontstaan van de crisis, de rol van Europa daarin en de gevolgen voor de rest van de wereld en dan vooral

de gevolgen voor de ontwikkelingslanden.

We beginnen met de financiële markten en de werking daarvan. Daarna bekijken we de oorzaken van de groei van de financiële sector en met name de rol van Europa hierin. Vervolgens komen de gevolgen van de crisis binnen en buiten Europa kort aan de orde en daarna gaan we in op de vraag wat Europa gedaan heeft om een nieuwe crisis te voorkomen. Tot slot trekken we conclusies.

Deze brochure maakt onderdeel uit van een serie van tien brochures over verschillende aspecten van de Europese politiek. Achterin deze brochure vindt u een lijst van de andere onderwerpen die in deze serie aan bod komen.

In deze brochures proberen we voor een niet-deskundig publiek, in kort bestek en in begrijpelijke taal, overzicht te geven van de Europese problematiek. Om het leesbaar te houden hebben we afgezien van noten en literatuurverwijzingen.

De financiële markten

Een markt is een plaats waar producten tegen elkaar geruild of verhandeld worden. In zijn eenvoudigste vorm is het een dorpsplein waar mensen goederen kunnen kopen die ze nodig hebben of goederen die ze over hebben kunnen verkopen. Een 'financiële markt' is een plaats waar gehandeld wordt in financiële producten. Zo'n markt is niet meer een fysieke plaats zoals een dorpsplein of een beursgebouw, maar een netwerk van handelaren.

Net zoals particulieren niet meer met hun spullen naar het dorpsplein gaan, maar deze via marktplaats.nl verkopen aan een koper die heel ergens anders in het land zit, zitten handelaren en speculanten in financiële producten achter een computer om hun zaken te doen. Die handel in en speculatie met financiële producten is grotendeels niet openbaar. Vóór de crisis vonden de Europese beleidsmakers openbaarheid van de markt niet nodig - behalve een minderheid van Europese parlementsleden.

Valutahandel

Eén van de financiële producten waarin op financiële markten wordt gehandeld, zijn verschillende soorten geld: de euro; de dollar; het Britse pond; de Japanse yen enzovoort. Die valuta vertegenwoordigen een waarde die onderling steeds wisselt.

Het op langere termijn stijgen of dalen van een valuta ten opzichte van de anderen wordt bepaald door de resultaten van de economie van de thuismarkt van die muntsoort, en de internationale handel in die muntsoort.

Als bijvoorbeeld Engelse bedrijven veel goederen exporteren, worden deze in ponden of in een vreemde munt betaald. In het laatste geval zal het Engelse bedrijf de vreemde munt willen ruilen tegen ponden. De vraag naar het pond stijgt in beide gevallen. Dus als de financiële markt van een land winstgevend is en daarmee investeerders aantrekt, stijgt de waarde van de munt in dat land ten opzichte van andere munten.

Als de economie van een land het slecht doet, dan dáált de waarde van de betreffende munt. Als het bijvoorbeeld slecht gaat met een land uit de Eurozone - een land dat de euro als munt heeft - dan wordt de waarde van de euro minder waard ten opzichte van de andere munten. Deze

waardedaling is minder gunstig voor investeerders uit het buitenland. Als investeerders zich terugtrekken uit Europa en euro's verkopen om in andere landen te investeren, daalt de waarde van de euro nóg meer.

Voor ontwikkelingslanden kunnen de veranderingen van de koersen grote gevolgen hebben. Zij kunnen namelijk alleen met internationale munten betalen, meestal met de dollar. Als de waarde van de dollar zakt, krijgen ze minder voor hun exportproducten. Als de waarde van de dollar stijgt, dan wordt hun import duurder.

In oktober en november 2010 was er veel gedoe over de 'valutaoorlog'. De waarde van de euro en de dollar daalde en investeerders en speculanten ontvluchtten massaal de EU en de VS. Ze stuurden hun kapitaal naar rijkere ontwikkelingslanden, zoals Zuid-Korea, Zuid-Afrika en Brazilië. Daardoor steeg de waarde van de munten van die landen en nam de speculatie in die munten sterk toe. De EU en de VS grepen in om de stijging van de waarde van hun munten tegen te gaan, en hielden kapitaalstromen tegen. Tot ongenoegen van andere landen en speculanten.

De verandering in de muntwaarde als gevolg van de resultaten van de economie van de thuishmarkt van de munt zijn veranderingen op langere termijn. Maar toch wordt er letterlijk iedere minuut van de dag in al die valuta gehandeld. Iedere minuut van de dag moeten kopers en verkopers op de valutamarkt een prijs overeenkomen, moeten ze bedenken hoeveel euro ze voor een dollar of hoeveel pond ze voor een yen neer willen leggen. Of ze gaan speculeren op de waarde van munten over een bepaalde tijd, via financiële contracten. Daarbij hebben ze in hun achterhoofd misschien een idee over hoe de economie van een land of een economische zone zich zal ontwikkelen, maar ze maken vooral een inschatting van wat de markt op korte termijn zal gaan doen. Ze proberen dus vooral te bedenken wat andere mensen zullen gaan denken over de koers van de verschillende valuta.

Als een valutahandelaar bijvoorbeeld een miljoen euro in portefeuille heeft en hij verwacht dat in de loop van de dag de koers van de dollar één procent omhoog zal gaan, dan kan hij al zijn euro's verkopen en dollars kopen. Als zijn verwachting uitkomt, heeft hij aan het eind van de dag een bedrag in dollars dat, als hij ze verkoopt voor euro's, één procent meer waard is dan waar hij 's ochtends mee begon. Hij heeft dan 10.000 euro gewonnen. Hij kan natuurlijk ook meteen als de dollar

gestegen is zijn dollars weer verkopen voor een munt waarvan hij verwacht dat de waarde het komende uur, of de komende minuten, zal stijgen. Zo kan hij proberen een paar van die slagen op een dag te maken.

Maar ook voor de valutahandelaar is het niet alle dagen feest. De ene keer wint hij, de andere keer verliest hij. Grote spelers op de valutamarkt hebben geavanceerde computers waarmee ze de ontwikkelingen in de markt razendsnel kunnen analyseren en 'voorspellen', en daarop transacties uitvoeren. Op basis van complexe modellen probeert men de werkelijkheid te benaderen zodat een persoon heel veel transacties kan uitvoeren. De vele variabelen die bij deze modellen gebruikt worden, zijn natuurlijk niet hetzelfde als de werkelijkheid. De makers van de modellen wordt soms gevraagd ze te versimpelen omdat de computers het anders niet aankunnen. Met deze technologische 'rat race' hopen de handelaren de concurrentie net een seconde, of een fractie van een seconde, te vlug af te zijn. Ze proberen steeds iets te kopen wat in waarde gaat stijgen en iets te verkopen wat in waarde gaat dalen.

Sommige banken bieden hun klanten aan om mee te doen aan dit gokspel. In Japan kopen gewone Japanse huisvrouwen buitenlandse munten omdat hen wordt verteld dat een bepaalde buitenlandse munt zal gaan stijgen ten opzichte van de yen.

Beïnvloeden van de markt

Tot zover blijft het een kwestie van gokken. Dat ligt natuurlijk anders als je je niet meer hoeft te beperken tot het inschatten van de ontwikkeling van de markt, maar je die ontwikkeling kan beïnvloeden. Dat kan op verschillende manieren. Je kan bijvoorbeeld geruchten verspreiden waarop markthandelaren reageren en zo de koers beïnvloeden.

Nóg interessanter is het natuurlijk als je op de een of andere manier de koers direct kan beïnvloeden. Als je over heel veel geld beschikt, eigen geld of geleend, dan kun je daarmee een aanval op een bepaalde munt doen. Je kunt bijvoorbeeld met grote aankopen de koers van een munt opdrijven.

Stel: een handelaar die over miljarden beschikt, koopt op grote schaal Argentijnse peso's. Als gevolg daarvan gaat de prijs van de peso omhoog,

want er is opeens veel vraag naar peso's. Overal in de wereld zien handelaren de prijs van de peso iets stijgen. "Daar is wat aan de hand, de peso gaat omhoog, daar moeten we ook van profiteren", denkt een deel van de handelaren en de speculanten. Zij gaan ook peso's kopen en dat drijft de prijs nog verder op. Dit gaat zo door totdat 'de markt' in de gaten heeft dat er geen echte reden is voor een stijging van de peso - namelijk dat de Argentijnse economie er niet beter voorstaat dan eerst werd verwacht. Op zo'n moment kan de prijs van de peso opeens sterk teruggaan. Maar wie op tijd de gekochte peso's weer verkocht heeft, kan toch een flinke winst pakken.

De belegger George Soros zette met zijn Quantum Fund in de zomer van 1992 een aanval in tegen het Britse pond. Daarmee boekte hij een winst van een miljard dollar. In een boek dat hij daar later over schreef, legde hij uit hoe hij dat op een volstrekt legale manier kon doen.

Van gerucht naar werkelijkheid

In het najaar van 2010 voorspelden analisten dat de federale centrale bank van de Verenigde Staten (de Fed) de geldhoeveelheid zou verhogen door staatsobligaties op te kopen. De aandelenmarkten anticipeerden hierop en stegen. Toen de Fed de geldhoeveelheid daadwerkelijk verruimde, reageerden de aandelenmarkten nauwelijks meer. Zij hadden de maatregel al ingecalculeerd. Door de massale anticipatie die leidde tot stijgende aandelenmarkten, kon de Fed het bijna niet maken de geldhoeveelheid níet te verruimen. Dat zou immers direct de aandelenmarkten naar beneden gehaald hebben. Zo zien we dat het erg winstgevend kan zijn om een gerucht te verspreiden. Door het gebrek aan transparantie van markten en de angst van beleggers de boot te missen, kan een gerucht grote koerswijzigingen tot gevolg hebben.

Door het grote aantal handelaren en speculanten en de grote hoeveelheid financiële producten, is het speculatiegehalte op de valutamarkten heel erg hoog. Daardoor zijn koersen veel beweeglijker geworden en de risico's veel groter.

Bij speculeren denken we vaak aan het boeken van winst bij stijgende koersen. Maar je kan ook speculeren op dalende koersen. Dat kan omdat er op de financiële markten in allerlei, vaak heel ingewikkelde, producten wordt gehandeld. Je kunt bijvoorbeeld met een andere partij

overeenkomen dat je op een bepaald moment een zekere hoeveelheid Britse ponden levert tegen een van tevoren afgesproken prijs. Als het je dan lukt om de prijs van het pond voor die tijd naar beneden te halen, kun je goedkope ponden kopen en die tegen de vastgestelde hogere prijs verkopen. Er bestaan veel producten op de financiële markten die gokken op de waarde van een munt in de toekomst. Deze worden 'derivaten in valuta' genoemd.

Flitskapitaal

Behalve in valuta wordt er ook in allerlei andere producten gespeculeerd, vaak via 'derivaten'. Eigenlijk kan er met alles wat verhandelbaar is gespeculeerd worden. Op de wereldmarkt gebeurt dat op enorme schaal. Daar wordt gespeculeerd met voedselgranen, olie, delfstoffen, vervuiliingsrechten, aandelen, maar ook hypotheek, schuldbekentenissen en allerlei andere waardepapieren en financiële producten. De omvang daarvan is enorm. Dagelijks gaat er in de internationale financiële markten vierduizend miljard dollar om. Bij slechts twee procent van dat geld gaat het om handel die te maken heeft met de 'echte economie'. Wie op vakantie gaat naar een land met een ander munt, goederen koopt of investeringen doet in het buitenland, moet daarvoor de eigen valuta omwisselen voor een andere geldsoort. Dat is valutahandel die gerelateerd is aan de 'echte economie'. Bij de andere 98 procent is dat niet het geval. Dat is het zogenoemde 'flitskapitaal'. Kapitaal dat iedere dag over de aardbol flitst, op zoek naar snelle winst. Hierbij gaat het puur om speculatie, een activiteit die los staat van de 'echte' economie en van de 'echte' handel. Bij handel gaat het om kopen en verkopen en transporteren van goederen zodat die bij een producent of consument terecht komen. Of het gaat om beleggen op lange termijn in bijvoorbeeld aandelen van bedrijven. Bij speculatie gaat het om kopen en verkopen om op korte termijn geld te verdienen. Zo veranderen ladingen van schepen tijdens hun reis soms vele malen van eigenaar, zonder dat die eigenaren de producten ook maar gezien hebben. Het zijn papieren, of eigenlijk elektronische handelingen, met een puur speculatief karakter. Dit flitskapitaal vormt een grote bedreiging voor de monetaire en economische stabiliteit in de hele wereld. Vooral als het speculeren gebeurt met veel geleend geld of met geld van spaarders. Landen of hele

regio's kunnen door speculanten onderuit worden gehaald en miljoen mensen kunnen er door in armoede raken. Dit gebeurde in Engeland na de geslaagde muntaanval door Soros en tijdens de crisis in Azië in 1997-1998.

Wereldwijd casino

Het hele circus van internationale financiële markten wordt vaak omschreven als een wereldwijd casino waarin met enorme bedragen wordt gegokt, vaak met geleend geld. Toch gaat deze vergelijking niet helemaal op. Een casino is een gesloten systeem: de winst van de een is het verlies van de ander en op de lange termijn wordt er altijd meer verloren dan gewonnen, omdat het casino zelf ook zijn deel opstrijkt. De wereldwijde financiële sector functioneert als een casino waarin steeds meer geld gepompt wordt. En als het dan een keer mis gaat, zijn het niet de andere spelers, maar de mensen buiten het casino die voor de verliezen opdraaien. Zo ging het bij de Aziëcrisis toen de Aziatische bevolking de rekening gepresenteerd kreeg en zo ging het ook bij de wereldwijde bankencrisis van 2008 toen bleek dat een aantal financiële bedrijven te groot was om te vallen en met belastinggeld overeind moest worden gehouden. En zo is het nu ook: overal is het de bevolking die opdraait voor de tekorten op de rijksbegrotingen.

De spelers in het 'wereldcasino' zijn vooral financiële instellingen, zoals banken en verzekeringsmaatschappijen. Ze gokken niet alleen zelf, maar bieden ook speculatieve financiële producten aan met hoge winstmarges. Uit die winsten kunnen dan hoge bonussen worden betaald. Ook 'onze' pensioenfondsen doen er flink aan mee. Ook zijn er speciale fondsen, de zogenoemde 'hefboomfondsen', die uitsluitend voor hele vermogende investeerders beleggen, bijvoorbeeld voor pensioenfondsen. Die hefboomfondsen speculeren behalve met eigen geld, ook met geleend geld dat vaak meer bedraagt dan het eigen vermogen. Het geleende geld waarmee gespeculeerd wordt kan tien, twintig, maar ook vijftig maal meer zijn dan het eigen vermogen. Als die fondsen het op grote schaal mis hebben, dan heeft dat grote gevolgen, want het geleende geld wordt niet terugbetaald. Als ze goed gegokt hebben en grote winsten maken, zijn het natuurlijk anderen die deze winsten moeten opbrengen - want tegenover de winst van de ene partij

staat altijd een verlies van een andere partij.

Ook grote multinationale ondernemingen hebben zich steeds meer in de financiële markten gestort. In eerste instantie om zich in te dekken voor financiële risico's, daarna ook om grote winsten te maken. Zij richtten financiële afdelingen op die zich met allerlei vormen van financiële transacties bezig houden. De Amerikaanse autoproducent General Motors verdiende in de jaren vóór het in 2009 over de kop ging meer met financiële transacties, dan met het maken en verkopen van auto's. En zo gaat het bij veel multinationals.

Groei van de financiële sector

De financiële sector van de economie is de afgelopen decennia enorm gegroeid. In 1982 vormden in de VS de winsten van financiële bedrijven nog minder dan vijf procent van alle winsten. In 2007 was dat aandeel gestegen tot 41 procent. Ook in Europa en in Nederland werd de financiële sector gezien als een groeimotor voor de economie en werkgelegenheid. Daarom wilden Nederlandse en Europese beleidsmakers geen regelgeving die door de financiële sector als barrières voor de groei werden bestempeld.

De enorme groei van de financiële sector is het gevolg van drie factoren. In de eerste plaats van technische ontwikkelingen (de ICT, het internet), die zeer snelle financiële transacties over de hele wereld mogelijk maken. In de tweede plaats van verandering in regelgeving en vooral het vrijgeven van de financiële markten. En in de derde plaats van de beschikbaarheid van grote hoeveelheden geld. Op dat laatste aspect gaan we nu verder in. Het tweede aspect, het vrijmaken van de markten door regelgeving en de rol van de Europese Unie daarin, komt daarna aan de orde.

De groei van de financiële sector begon al in de jaren zeventig en was het gevolg van de toenmalige economische problemen. Om die te plaatsen moeten we nóg verder terug in de tijd.

In 1929 maakte de wereld met het instorten van de beurs in New York de eerste grote financiële crisis mee. Daarna volgde de diepe economische crisis van de jaren dertig, die uiteindelijk uitmondde in de Tweede Wereldoorlog. In die tijd ging men er nog vanuit dat de crisis gewoon zijn reinigende werk moest doen, dat de slechte bedrijven om

zouden vallen en dus de beste en de sterkste over zouden blijven. Na de Tweede Wereldoorlog kwam men tot een ander inzicht en kwamen er een aantal zaken tot stand die een remmend effect op de cyclische beweging van de economie hadden. Daarbij ging het om een sterke overheidssector die in een periode van neergang een stimulerende rol in de economie kon spelen; een sterke regulering van het internationale kapitaalverkeer; een regulering van de internationale valuta - het systeem van Bretton Woods waarbij de verschillende valuta vaste wisselkoersen kenden en de dollar een centrale rol speelde; het ontstaan van een stelsel van sociale zekerheid waardoor bij werkloosheid de koopkracht niet helemaal wegviel en een stijging van de levensstandaard in de westerse landen.

Hoewel er veel staatsinterventie was, wordt de periode van 1945 tot halverwege de jaren zeventig van de vorige eeuw wel als 'de gouden jaren van het kapitalisme' omschreven. Er was een voortdurende economische vooruitgang, zonder noemenswaardige economische crises. Behalve de bovengenoemde factoren was dat vooral het gevolg van een inhaaleffect. Na de verwoestingen van de crisis van de jaren dertig en de Tweede Wereldoorlog was de productie in de centra van het kapitalisme zo ver teruggefallen, dat er een lange periode van inhalen aanbrak.

Maar die inhaalperiode duurde niet eeuwig. Aan het eind van de jaren zestig begonnen in de VS en in Europa de bedrijfswinsten terug te lopen. In het begin van de jaren zeventig versterkte deze trend zich, mede door het duurder worden van de olie. In 1974-1975 was er sprake van de eerste naoorlogse algemene recessie.

Het neoliberalisme

In de jaren tachtig werd de basis gelegd voor wat we nu als het neoliberalisme omschrijven. Door het liberaliseren en dereguleren van de economie; het vrijgeven van het internationale kapitaalverkeer; het loslaten van de vaste wisselkoersen en het afslanken van de overheid, probeerde men de economie weer een impuls te geven. Dat wil zeggen: men probeerde de teruggelopen winstgevendheid van de bedrijven te herstellen.

“De bedrijfswinsten van vandaag zijn de investeringen van morgen en de banen van overmorgen”, werd toen gezegd.

Men streefde ernaar om alle uitgaven die ten koste gaan van de winst

zoveel mogelijk terug te dringen. Daarbij ging het om de lonen, de sociale uitkeringen en de kosten voor het overheidsapparaat (de belastingen). Ook het uitvoeren van regelgeving werd als kosten gezien zodat er een grote druk ontstond om minder regels te maken of regels af te schaffen.

Ook ontwikkelingslanden werden gedwongen om die neoliberale politiek aan te nemen. De voorwaarden die werden opgelegd voor leningen of ontwikkelingshulp functioneerden hierbij als drukmiddel.

De neoliberale politiek leidde inderdaad tot een herstel van de bedrijfswinsten, maar níet tot een groei van de investeringen, noch van de lonen. In Europa is de afgelopen 25 jaar het aandeel van de inkomsten uit kapitaal met zo'n tien procentpunten gestegen ten koste van het inkomen uit arbeid.

Het neoliberalisme leidde tot een verdere groei van de omvang en de macht van multinationale ondernemingen en met name van de financiële sector. Behalve banken en andere financiële bedrijven gingen ook andere bedrijven zich steeds meer met financiële transacties bezighouden. Zelfs supermarkten boden betalings- en spaardiensten aan. Het verschil tussen banken en andere financiële instellingen vervaagde.

De geweldige groei van de financiële sector was mogelijk doordat de winsten groeiden, terwijl de investeringen in de echte economie achterbleven. De ontvangers van de winsten vonden in de reële economie onvoldoende mogelijkheden om met het door hen gewenste rendement te investeren. Ze stopten hun geld daarom liever in allerlei producten van de financiële sector, waarmee - zo lang als het duurde - een hoger rendement gehaald kon worden.

Een belangrijk gevolg van de neoliberale omwenteling was dat zaken die een remmende werking op het cyclisch verloop hadden, helemaal of gedeeltelijk werden afgebouwd: de grote rol van de overheid in de economie; het stelsel van sociale zekerheid en de beperking van het internationale kapitaalverkeer. Dit gebeurde niet alleen op nationaal niveau, het werd ook in de Europese wetgeving vastgelegd zodat in alle landen van de Europese Unie dezelfde regels golden. Dit om te voorkómen dat bedrijven en banken wegtrekken naar het land met de voordeligste regelgeving.

De hypotheekcrisis

De Amerikaanse hypotheekcrisis - waar de huidige crisis mee begon - is een illustratie voor het gevaar en de onhoudbaarheid van het neoliberale model. In de VS zijn de afgelopen dertig jaar de lonen niet gestegen en gecorrigeerd voor de inflatie, zelfs gedaald. De consumptie is wél gestegen. Dat kan doordat op geweldige schaal schulden zijn gemaakt, zowel door de Amerikaanse staat en de Amerikaanse bedrijven, als door de huishoudens. De VS besteden iedere dag ongeveer twee miljard dollar meer dan ze produceren. Het verschil wordt aangevuld met leningen uit het buitenland. De Amerikaanse staatschulden worden gefinancierd door onder andere China.

De Amerikaanse hypotheekcrisis die in 2007 uitbarstte, is in vele opzichten een voortzetting en verdieping van de zogeheten internetcrisis van 2001, die vooral in de VS toesloeg. Toen knapte de 'internetzeepbel'. De prijs van aandelen van bedrijven in de 'nieuwe economie' was in de voorafgaande periode tot ongekende hoogte gestegen. Aan internetbedrijven, die tot op dat moment nog geen cent winst hadden gemaakt, werd op de beurs een enorme waarde toegekend.

Toen de fictieve rijkdom van de nieuwe economie uit elkaar klapte, dreigde dat ook de 'echte economie' te raken. Om dit te voorkomen, zetten de VS de kredietkraan nóg verder open. De belangrijkste rente werd in korte tijd verlaagd van zes procent naar één procent. Doordat goedkoop kon worden geleend groeiden de schulden van Amerikaanse huishoudens snel. Een gemiddeld Amerikaans gezin had in 2007 leningen uitstaan ter waarde van 120 procent van het gezinsinkomen. Behalve leningen voor auto's, studies en creditcards ging het vooral om hypotheekleningen.

De verwachte waardevermindering van de huizen vormde de basis voor een veel te hoge hypotheek. Bovendien werden mensen met een laag of geen inkomen gelokt met hypotheekleningen met een lage instaprente die in de loop van de tijd werd verhoogd. Kopers van die hypotheekleningen werden voorgelust dat de stijging van de huizenprijzen ervoor zou zorgen dat ze financieel het hoofd boven water zouden kunnen houden. Zo werd de 'internetzeepbel' opgevolgd door de nog veel grotere 'hypotheekzeepbel'. Vanaf 2007 kwamen steeds meer Amerikanen met

een dergelijke hypotheek in de problemen en stortte de Amerikaanse hypotheekmarkt in. Dat bleek nog maar het begin te zijn. ‘Besmette’ hypotheeken en daarvan afgeleide producten waren op grote schaal en op een misleidende manier doorverkocht aan banken en andere financiële ondernemingen over de hele wereld en niet in het minst aan Europese banken. De crisis in de financiële sector leidde vervolgens weer tot een economische crisis, onder andere omdat de kredietkraan voor bedrijven werd dichtgedraaid.

Europa en de financiële sector

Europa - in dit verband de Europese Unie (EU) en haar voorlopers - heeft een cruciale rol gespeeld in het liberaliseren van de kapitaalmarkten en de financiële sector, zowel binnen als buiten het eigen continent. Al vanaf haar oprichting heeft de EU het vrije verkeer van kapitaal beschouwd als de basis van de gemeenschappelijke markt.

In het verdrag van Rome van 1957, de oprichtingsverklaring van de toenmalige Europese Economische Gemeenschap, werd vastgelegd dat “alle beperkingen op het vrije verkeer van kapitaal tussen lidstaten en tussen lidstaten en derde landen verboden zijn” (artikel 63.1.).

Terwijl er snel vooruitgang werd geboekt op het gebied van de vrije markt voor goederen, kwam de liberalisering van de kapitaalmarkt pas in de jaren tachtig op gang. Onder zware druk van het grote Europese bedrijfsleven kwam de Europese Commissie in 1985 met concrete voorstellen voor de liberalisering van de kapitaalmarkten. Nog vóór dat besloten werd om van de Europese gemeenschap een monetaire unie te maken, verplichtte een richtlijn uit 1988 de nationale regeringen om de beperkingen op kapitaalverkeer tussen de lidstaten op te heffen. De concretisering daarvan viel echter niet mee. Nationale regeringen waren wel bereid om allerlei regels af te schaffen om de belangen van hun eigen nationale financiële sector te dienen, maar ze hadden er problemen mee om dat op Europees niveau te doen, omdat dat ook voordelig zou zijn voor de financiële sector van andere Europese landen.

In 1999 werd onder de naam ‘actieplan voor de financiële dienstverlening’ een plan gelanceerd om de financiële markten in Europa aan te passen aan het Angelsaksische model van de financiële centra in de Verenigde Staten (Wall Street) en het Verenigd Koninkrijk (London City).

Liberalisering en deregulering van de financiële markten was ook de hoeksteen van de zogenoemde Lissabonstrategie, het actieprogramma dat in 2000 werd aangenomen en dat van de EU binnen tien jaar de meest concurrerende economie van de wereld moest maken. In de door de referenda in Frankrijk en Nederland verworpen Europese Grondwet van 2005 werd het vrije verkeer van kapitaal als één van de fundamentele vrijheden genoemd. Ook in het verdrag van Lissabon dat voor deze grondwet in de plaats kwam, komen we dat weer tegen. Alleen bij grote uitzondering en met ingewikkelde procedures kunnen kapitaalstromen met niet-EU- landen heel tijdelijk worden opgeschort.

Het vrijgeven van het kapitaalverkeer en de liberalisering van financiële diensten leidde in de jaren negentig tot sterke internationalisering en concentratie van de financiële sector. Terwijl de banken in Europa tot dan toe vooral nationaal werkzaam waren, hadden ze nu heel Europa als werkterrein. Dat leidde tot een golf van fusies en overnames. Er ontstonden grote financiële conglomeraten zoals ING en ABN-AMRO. Via internationale verdragen kregen Europese banken en andere financiële bedrijven toegang tot de markt in andere landen en richtten filialen op in ontwikkelingslanden. Zo konden Europese financiële conglomeraten wereldwijd flinke winsten opstrijken.

Terwijl de banken en andere financiële bedrijven internationaal gingen werken, bleef het toezicht nationaal. Er kwam geen Europees toezicht op de Europese banken. Ook de hefboomfondsen die met grote bedragen op allerlei financiële markten gokken, waren niet onderhevig aan enig Europees toezicht of regelgeving. Ook toezicht op derivatenhandel tussen handelaars onderling - waarbij het gaat om duizenden miljarden euro's - werd als overbodig beschouwd. Zelfs de bedrijven die financiële producten moesten waarderen, waren niet gereguleerd en werden niet gecontroleerd. De verkeerde inschatting van de risico's van de complexe financiële producten die de bedrijven aanboden en die gebaseerd waren op hypotheek van arme Amerikanen, leidde er toe dat de financiële crisis in 2008 oversloeg naar de Europese banken die deze producten hadden gekocht. Later werd bekend dat er wel discussie was onder centrale bankiers over de gezondheid van financiële producten met huizen als onderpand. Maar de bezwaren van Europese kant werden weggewimpeld door de Amerikaanse toezichthouders.

E BANK

De Europese Centrale Bank en de euro

De Europese Centrale Bank (ECB) is een bolwerk van neoliberal beleid. In vergelijking met haar Amerikaanse tegenvoeter is ze roomser dan de paus. De ECB heeft statutair maar één doelstelling: het behoud van de prijsstabiliteit, het bestrijden van de inflatie. De Amerikaanse Fed hanteert een veel bredere doelstelling waarin ook de economische groei op langere termijn en de werkgelegenheid een plaats heeft.

De Europese Verdragen verbieden de ECB om financiële steun te geven aan een land dat lid is van de Eurozone. De Bank mag dus niet intekenen op obligaties van een lidstaat van de Eurozone, of hem op een andere manier geld lenen.

Bij het uitbreken van de Griekse crisis in 2010 heeft de ECB via een omweg de strikte regels van de EU moeten doorbreken. Zo heeft Europa ook moeten accepteren dat haar rigide en volstrekt willekeurige regels in het stabiliteitspact van 1997 met voeten worden getreden. Volgens dat pact zouden de lidstaten hun begrotingstekort onder de drie procent van het bruto nationaal product (bnp) moeten houden en mag de overheidsschuld niet meer dan 60 procent van het bnp bedragen. De ECB beschikt niet over instrumenten om financiële zeepbellen of de zeepbel van de huizenprijzen tegen te gaan vóór ze de economie als geheel schade berokkenen. De invoering van de euro beroofde de afzonderlijke Europese landen van de mogelijkheid om een monetair beleid te voeren waarmee ze de waarde van hun munt kunnen aanpassen aan de economische situatie. De koers van de euro houdt altijd het midden tussen de prestaties van de verschillende economieën. De prestaties van grote landen wegen hierbij zwaarder dan die van kleine landen. Wanneer in een lidstaat de economie verslechtert, zal de euro misschien een beetje dalen, maar nooit evenredig met de verslechtering van de economie van dat ene land. Als economisch sterke en economisch zwakke landen een gemeenschappelijke munt hebben, maar geen gemeenschappelijk sociaal-economisch en fiscaal beleid, dan heeft dit steeds grote onderlinge spanningen tot gevolg. Doordat er in de Europese Unie geen echt gezamenlijk economische beleid wordt gevoerd en de economie van zwakke landen van de EU slechts gedeeltelijk gesteund of gecontroleerd wordt, is de economische realiteit in verschillende delen van Europa met het doorzetten van de crisis steeds meer uiteen gaan lopen. En als nu een land of een aantal landen in de Eurozone in economische problemen verkeert, dan wordt tegen de héle euro gespeculeerd, zoals we gezien hebben met Griekenland en Ierland.

Een ondemocratisch Europa

Als we het hebben over “Europa doet dit” of “Europa doet dat”, dan bedoelen we niet een of ander sinister complot waarbij Europese bureaucraten achter de rug van de betrokken landen hun wil doorzetten. Integendeel: het zijn juist de regeringen en ministers van de EU-lidstaten zélf die in de loop van de tijd in de Europese Unie een uitstekend instrument hebben gevonden om de liberalisering en privatisering door te voeren. Allerlei maatregelen die op nationaal vlak op grote weerstand zouden zijn gestuit, werden door onze regeringen in Europees verband geregeld - samen met het Europese Parlement en de Commissie. De rol van de regeringsleiders daarbij is cruciaal en dubbel.

Het mechanisme van besluitvorming werkt als volgt: regeringsleiders komen op een Europese top bijeen en nemen achter gesloten deuren besluiten. Na afloop legt iedere regeringsleider aan de eigen nationale pers uit hoe goed hij of zij de nationale belangen van zijn of haar land of van bepaalde sectoren heeft verdedigd. Als vervolgens later bij de implementatie of de nadere concretisering van de besluiten blijkt dat er allerlei negatieve aspecten aan de besluiten zitten, zijn het niet de nationale regeringen die verantwoordelijk worden gesteld: het is dan de Europese politiek waar wij helaas niet onderuit kunnen. Dan wordt er gezegd: “Het moet nu eenmaal van Brussel”.

Om een besluit - bijvoorbeeld om financiële markten te liberaliseren - te regelen, moet de Europese Commissie een voorstel doen. Niemand anders kan het proces van Europese financiële regelgeving starten, zelfs niet het Europese Parlement. Vervolgens moeten de ministers van de lidstaten en het Europese Parlement wel akkoord gaan met het voorstel van de Commissie, maar over deze hele besluitvorming wordt in media nauwelijks bericht.

De lobbyisten van de financiële industrie hebben een grote invloed op de besluitvorming. De Commissie heeft maar 150 ambtenaren die zich bezighouden met financiële markten. Voor hun informatie en kennis zijn ze sterk afhankelijk van input van buiten. Die input wordt vooral geleverd door de vele lobbyisten van de financiële sector die in Brussel werkzaam zijn.

De onderhandelingen over internationale hervormingen zijn een soort koehandel tussen diverse nationale belangen. Elk land redeneert vanuit zijn eigen belangen. Bij Duitsland speelt bijvoorbeeld de speciale structuur van de sector met de Landesbanken een rol, terwijl voor het Verenigd Koninkrijk simpelweg de omvang van de financiële sector en de angst om werkgelegenheid te verliezen belangrijk is. Soms speelt het gevoel de 'nationale kampioenen' te moeten steunen een belangrijke rol en dan steunt elk land zijn eigen banken. Door deze beperkte nationale blik verwateren hervormingen tot een moeizaam compromis en blijven de noodzakelijke hervormingen uit. De publieke verantwoording over de besluitvorming is zeer beperkt. Leden van de nationale parlementen kunnen voor en na de besluitvorming vragen stellen aan hun ministers of aan de premier die aan de Europese Top of Raad van Ministers deelneemt, maar ze doen dat weinig of krijgen geen goede antwoorden.

Op die manier is men in staat geweest om privatisering en liberalisering door te voeren zonder een duidelijke politieke discussie in de nationale politiek. Zo zien we dat het neoliberale en het ondemocratische karakter van de EU twee kanten van dezelfde medaille zijn. Voor het neoliberale project was een ondemocratisch Europa noodzakelijk, of in ieder geval heel nuttig, ook voor de regeringen van de lidstaten zelf.

Ook buiten Europa

De inspanningen van de EU voor het liberaliseren van de kapitaalmarkten en de financiële sector bleven niet beperkt tot haar eigen grondgebied. Samen met de VS was zij de drijvende kracht achter de liberalisering over de hele wereld. Dat gebeurde via internationale organisaties zoals onder andere het Internationaal Monetair Fonds (IMF), de Wereldbank en de Wereldhandelsorganisatie (WTO). In handelsovereenkomsten die de EU met verschillende ontwikkelingslanden afsloot, drongen de EU-onderhandelaars aan op openstelling van de financiële markten in die landen. De Europese financiële conglomeraten konden opereren in de ontwikkelingslanden en de beperking van kapitaalstromen werd aan banden gelegd.

Ook na het uitbreken van de crisis, ging de EU door met het onder druk zetten van ontwikkelingslanden om de kapitaalmarkten en de financiële sector te liberaliseren. De EU sloot nieuwe handelsverdragen met de Caribische eilanden en met Zuid-Korea. De nieuwe verdragen bevatten regels waarbij ontwikkelingslanden de kapitaalstromen niet aan banden mogen leggen, behalve als er al een zware financiële crisis is uitgebroken. Ook in de WTO en in de huidige onderhandelingen over nieuwe handels- en investeringsverdragen, bijvoorbeeld in een bilateraal verdrag met India, dringt de EU aan op verdere liberalisering van de financiële sector.

Terwijl de Europese en internationale hervormingen voor betere regelgeving en toezicht op de financiële sector en op de financiële markten nog helemaal niet klaar zijn, wil de EU dat de Europese banken en de financiële sector hun werkgebied verder uitbreiden om zo meer winst te maken.

Kritiek op de liberalisering

Behalve dat de liberalisering vanaf het midden van de jaren zeventig in een steeds groter deel van de wereld in praktijk werd gebracht, werd het neoliberalisme ook als economische leer dominant. Andere economische opvattingen werden naar de achtergrond gedrongen. Voor economen die niet uitgingen van de perfectie van de marktwerking was steeds minder plaats op universiteiten, onderzoeksinstellingen en beleidsfuncties.

Maar dat wil zeker niet zeggen dat er geen kritiek werd geformuleerd. Ook van mensen die zelf midden in het systeem zaten, kwam af en toe een kritisch geluid. Zo zei Roland Leuschel, de verantwoordelijke voor de beleggingsstrategie van de Bank Brussel Lambert, in *Le Monde* van 5 april 1995: “Wij zijn een beetje als een piloot die weet dat hij gaat neerstorten maar wiens computer hem de controle over de besturing niet wil teruggeven. De computer volgt zijn eigen wetten, dat is de markt.” En de *Financial Times* schreef op 30 september 1994: “Omdat zij dagelijks vele miljarden dollars van het ene naar het andere land verplaatsen, zijn de financiële markten tegelijk bewaker, rechter en jury van de wereldeconomie geworden. Een onrustwekkende gedachte, want zij hebben de neiging om de gebeurtenissen en het beleid te bekijken door een bril die vervormd is door angst en hebzucht.”

Dergelijke incidentele kritische geluiden vanuit het systeem leidden echter niet tot een systematische kritiek of het uitwerken van alternatieven. Daarvoor stonden - en staan - er te grote belangen op het spel.

Systematische kritiek en concrete voorstellen voor alternatieven kwamen wél uit een andere hoek, namelijk vanuit de beweging voor een andere globalisering. Deze wereldwijde 'anders-globaliseringsbeweging' werd gevormd door een mozaïek van organisaties en netwerken. Verschillende organisaties kwamen samen op sociale fora en bijeenkomsten, die op mondiaal, nationaal en plaatselijk niveau werden georganiseerd. Vanuit deze beweging werd een groot aantal voorstellen gelanceerd. Er ontstonden ideeën voor het aanpakken van de belastingparadijzen waar rijken, speculanten en banken zich konden onttrekken aan regelgeving en voor toezicht en het instellen van een belasting op de enorme kapitaaltransacties (de Tobin-tax). Er werd nagedacht over meer democratische zeggenschap over het nationale kapitaalverkeer en meer strikte regelgeving voor banken; het drastisch inperken en reguleren of zelfs afschaffen van speculatieve producten en fondsen; het afschaffen van belastingprivileges voor bedrijven, het opleggen van een hogere belasting op kapitaalwinsten en hoofdelijke aansprakelijkheid van financiers, bestuur en aandeelhouders. Ook werden er voorstellen geformuleerd voor het drastisch hervormen of wellicht afschaffen van het IMF en de Wereldbank, het democratiseren van de VN, het structureel hervormen van de EU en het kwijtschelden van schulden van ontwikkelingslanden.

Door de bestuurlijke en financiële elite werden deze voorstellen genegeerd. Zij bleven geloven in de zegeningen van de vrije markt, bleven volhouden dat de financiële markt zichzelf kon regelen en waren blind voor de grote gevaren die ons boven het hoofd hangen.

Tobin-tax en belasting op financiële transacties

De Tobin-tax is een belasting op internationale wisseltransacties. Bij elke omwisseling van de ene valuta in de andere zou een kleine belasting geheven worden van bijvoorbeeld 0,1 of zelfs 0,01 procent. Het idee van zo'n belasting is afkomstig van de Noord-Amerikaanse econoom en Nobelprijswinnaar James Tobin die dit voorstel in 1972 lanceerde. Sindsdien zijn er varianten op dit idee ontwikkeld. Zo

zou bij duidelijke speculatieve golven de belasting kunnen worden verhoogd.

Een Tobin-tax, of een variant daarop, heeft een aantal voordelen: Het zal de speculatie op de wisselmarkten remmen. Het overgrote deel van de valutatransacties is speculatief en is slechts bedoeld om winst te maken bij zelfs de geringste wisselingen in de koersen. Door bij elke omwisseling een kleine belasting te heffen wordt deze vorm van handel minder aantrekkelijk, terwijl het effect ervan op de valutatransacties die wél een relatie hebben met de 'echte' economie zeer gering zal zijn. Wie geld wisselt om elders een bedrijf te beginnen of goederen te kopen laat zich niet gauw afschrikken door een belasting van 0,1 procent. Voor wie geld wisselt om snel een koerswinst op te strijken is dat met een dergelijke belasting al gauw niet aantrekkelijk meer. Als het systeem dan ook nog zo in elkaar zit dat bij een toename van de speculatie de belasting hoger wordt, dan kan daarmee speculatie op de wisselmarkten effectief bestreden worden.

Ook kan een dergelijke belasting veel geld opleveren dat gebruikt kan worden voor sociale doelen zoals armoedebestrijding. Op zijn minst kan zo'n belasting een vergoeding zijn voor de economische schade, die door de speculanten en banken zelf veroorzaakt is.

Een belasting als de Tobin-tax is moreel en politiek te rechtvaardigen met het argument dat bij handel in goederen forse belastingen worden geheven zoals btw en overdrachtsbelasting, terwijl met de handel in geld en waardepapieren onbelast enorme winsten kunnen worden gemaakt en tegelijkertijd enorme schade kan worden aangericht. Een dergelijke belasting is zeker niet de oplossing van alle problemen die door de financiële markten worden veroorzaakt, maar naast allerlei andere maatregelen kan het wel een bijdrage leveren.

De gevolgen van de crisis

De crisis die in de Verenigde Staten begon als kredietcrisis, verspreidde zich via de internationale financiële sector snel over de hele wereld. Ook in Europa hadden veel banken en andere financiële bedrijven op grote schaal van die riskante financiële producten gekocht. Na het

faillissement van de Lehman Brothers in 2008 dreigden ook elders banken en andere financiële bedrijven failliet te gaan. Speculanten begonnen te gokken op de ondergang van bepaalde banken waardoor de waarde van de aandelen in die banken kelderde. Nationale overheden sprongen met tientallen miljarden bij omdat het ging om banken die te groot waren om te vallen. Met hun ondergang zou het hele financiële systeem kunnen instorten.

De crisis in de financiële sector breidde zich al snel uit naar de 'echte economie'. De banken waren huiverig om klanten, bedrijven en elkaar nog geld te lenen. De aandelenbeurzen daalden, het vertrouwen in de huizenmarkt liep terug. Consumenten verloren het vertrouwen in de economie en stelden aankopen uit, bedrijven bleven met onverkoopbare voorraden zitten en gingen failliet en de wereldhandel liep terug. De wereldeconomie raakte in een ernstige recessie. In het algemeen werden de landen die hun economie het meest geliberaliseerd hadden, het sterkst getroffen.

Na de financiële en de economische crisis volgde de budgettaire crisis. Door het redden van de banken, het teruglopen van de belastinginkomsten en de groei van de uitgaven voor sociale voorzieningen ontstonden er grote tekorten op de overheidsbegrotingen. Omdat men niet wilde overgaan tot het aanpakken van de vermogens en de winsten van de bedrijven, zocht men de oplossing van deze tekorten in sterke bezuinigingen op de uitgaven van de overheid. Door die bezuinigingen - het verminderen van het aantal ambtenaren, het verlagen van de lonen en vooral van de uitkeringen, het verhogen van kosten voor de burgers - nam de koopkrachtige vraag van de bevolking verder af waardoor de economische recessie werd verscherpt.

De kosten van de crisis

Het IMF schatte de verliezen als gevolg van de crisis voor 2008 al op 3,4 biljoen dollar, meer dan het bruto nationaal product van Frankrijk en het dubbele van een land als Brazilië. Halverwege 2009 kwam het IMF op een wereldwijde schade van bijna 12 biljoen dollar, meer dan 20 procent van de totale jaarlijkse productie van de wereldeconomie. Sommige onderzoekers komen zelfs tot een totale schade van 70

biljoen dollar (70.000.000.000.000).

Volgens de Internationale Arbeidsorganisatie hebben alleen al in 2009 27 miljoen mensen als gevolg van de crisis hun baan verloren. Volgens Amerikaanse overheidsgegevens is het aantal Amerikanen dat in armoede leeft van 39,8 miljoen in 2008 gestegen naar 43,6 miljoen in 2009. Dat is één op de zeven Amerikanen. Het aantal Amerikaanse burgers zonder ziektekostenverzekering is in 2009 gestegen naar 50,7 miljoen. De werkloosheid in de VS is gestegen naar tien procent, een percentage dat ook in verschillende Europese landen als Spanje, Ierland en verschillende Oost-Europese landen is bereikt. In Spanje is de jeugdwerkloosheid gestegen tot 40 procent.

In Afrika, ten zuiden van de Sahara, zijn volgens de Wereldbank in 2009 tussen 30.000 en 50.000 meer kinderen van de honger gestorven als gevolg van de crisis. Meer dan 100 miljoen mensen zijn door de crisis in 2008 en 2009 in armoede vervallen en ongeveer een even groot aantal in wat de Wereldbank definieert als extreme armoede (minder dan 1,25 dollar per dag om van te leven). Vrouwen en jongeren worden het hardst getroffen. Voor 2010 zijn nog geen cijfers bekend, maar het is duidelijk dat in dat jaar en de jaren daarop de sociale gevolgen nog dramatischer zullen zijn, onder andere door de drastische bezuinigingen op de overheidsuitgaven.

De mate waarin en de manier waarop verschillende Europese landen getroffen werden door de crisis was heel verschillend. Hoe meer hun banken en financiële bedrijven verbonden waren met het internationale financiële stelsel, hoe harder de klap aankwam. Daarnaast waren er een aantal landen, zoals Spanje en Ierland, waar de liberalisering leidde tot een enorme zeepbel in de vastgoedmarkt.

De reeds bestaande grote onderlinge verschillen tussen de economieën van de verschillende Europese landen, zowel binnen als buiten de Eurozone, werden versterkt door de crisis en door speculaties tegen de euro en de overheidsobligaties. Door de gebrekkige beheerstructuren van de euro, leidde dat tot grote onderlinge spanningen tussen Europese landen.

De ontwikkelingslanden

In tegenstelling tot Europa werden de meeste ontwikkelingslanden niet direct getroffen door de financiële crisis. Hun banken hadden over het algemeen geen 'giftige' financiële producten in huis en verschillende landen, zoals China en India, hadden hun financiële markten niet of maar in hele beperkte mate geliberaliseerd.

De aanwezigheid van filialen van westerse banken in ontwikkelingslanden had echter wel verstrekken gevolgen. Toen de moederbanken in de problemen kwamen, gingen ze ernstig korten op de kredietverlening in het gastland. Ook hevelde deze banken kapitaal over van de ontwikkelingslanden naar het moederland. Terwijl in Europa en de VS banken met tientallen miljarden overeind werden gehouden, ontbrak het ontwikkelingslanden aan geld om hun eigen banken te steunen. Daardoor kregen de banken uit de ontwikkelingslanden te maken met oneerlijke concurrentie van de banken uit de westerse landen.

De toezichthouders van de ontwikkelingslanden hadden weinig mogelijkheden om in te grijpen. Vaak kregen ze niet alle gegevens of was het moeilijk overleggen met hun collega's uit het moederland van de buitenlandse banken. Als maatregelen om banken te redden in het moederland negatieve gevolgen hadden voor een ontwikkelingsland, kon een toezichthouder van zo'n ontwikkelingsland daar maar weinig aan doen. Toezichthouders hadden geen stem in die beslissingen die voor hun land grote gevolgen hadden.

Daarnaast werden de ontwikkelingslanden hard getroffen door de toegenomen speculatie in grondstoffen en voedsel, onder andere door hefboomfondsen. Stijgende voedselprijzen leidden in 2008 tot een toename van de honger. Dit zorgde voor ernstige voedselrellen in Egypte en Mexico, landen die grotendeels afhankelijk zijn van de import van graan en maïs. Toen na de crisis in september 2008 de speculatieve golf tegen alle grondstoffen ineenzakte, daalden ook de prijzen voor grondstoffen die ontwikkelingslanden exporteerden dramatisch, terwijl zij in de tijd daarvoor niet geprofiteerd hadden van de stijging van de prijzen.

Ontwikkelingslanden werden echter het sterkst getroffen door de economische crisis die volgde op de financiële crisis - door het instorten van de markten in de VS en Europa, en in het algemeen door het inzakken van de wereldhandel. Dit alles raakte hen op verschillende

manieren. Met name de Aziatische landen die veel consumptiegoederen produceren - landen zoals China, Vietnam, Zuid-Korea en India - zagen hun export naar de VS en Europa dalen. Ook de directe buitenlandse investeringen van veel ontwikkelingslanden vielen terug, doordat hun arbeidsmigranten minder geld overmaakten naar de familie in het thuisland, en het internationale toerisme terugliep. Tegelijkertijd nam de ontwikkelingshulp af.

Afhankelijk van de structuur van hun economie, waren de gevolgen in de verschillende ontwikkelingslanden anders. Ook hier geldt in zijn algemeenheid dat hoe minder de economie geliberaliseerd was - en overheden nog steeds beperkingen konden opleggen aan het vrije verkeer van goederen, diensten en kapitaal - hoe beperkter de schade. Geen enkel ontwikkelingsland werd echter helemaal niet geraakt. Daarbij moeten we natuurlijk bedenken dat economieën van ontwikkelingslanden, met name van de armste ontwikkelingslanden, al heel zwak zijn waardoor een relatief kleine terugval veel grotere sociale gevolgen heeft dan voor een land met een sterkere economie en een bepaalde vorm van verzorgingsstaat.

De reactie van Europa op de crisis

De Europese regeringen en de organen van de EU waren volstrekt niet voorbereid op het uitbreken van een dergelijke crisis. In hun reacties erop kunnen we drie fasen onderscheiden. In eerste instantie werd de financiële crisis als een puur Amerikaans probleem afgedaan. Toen het overduidelijk was dat de crisis oversloeg naar Europa, volgde een fase van paniek. Nationale regeringen namen onafhankelijk van elkaar en los van de instellingen van EU noodmaatregelen waarbij ze elkaar vaak voor de voeten liepen. In de derde fase werd er geprobeerd om tot een Europese afstemming van beleid te komen.

De Europese Commissie nam na het uitbreken van de crisis geen initiatieven om tot een gezamenlijke Europese aanpak te komen. Het was de Franse president Sarkozy - op dat moment de voorzitter van de EU - die in oktober 2008 in Parijs een extra vergadering van de vijftien eurolanden en Groot-Brittannië bijeenriep. Op die top werd tot een min of meer gezamenlijke aanpak van de crisis in de financiële sector besloten. Banken en verzekeringsmaatschappijen werden overeind gehouden door een miljardensteun van de nationale overheden die zich ook garant stelden voor de leningen die banken elkaar onderling

verstrekten. Tevens werd er toen besloten om in alle EU-landen het spaargeld van spaarders voor een bepaald bedrag te garanderen om te voorkomen dat ze bij het faillissement van een bank al hun spaargeld zouden verliezen en om te voorkomen dat spaarders hun geld massaal weg zouden halen bij de banken. De kapitaalsteun en garanties voor de Europese banksector liep tot halverwege 2009 op tot bijna een derde van het bruto binnenlands product van de EU.

Dit waren allemaal alleen nog maar noodmaatregelen om te voorkomen dat de financiële sector in elkaar zou storten. Pas daarna werd er nagedacht over meer structurele maatregelen die een herhaling of een verdere uitbreiding van een dergelijke crisis zouden moeten voorkomen. Langzaam kwam de Europese Commissie met voorstellen voor nieuwe wetgeving. Zij stelde voor om de agentschappen die de giftige financiële producten verkeerdd hadden gewaardeerd te reguleren en nieuwe toezichtorganen te creëren op Europees niveau. Er werden nieuwe wetten gemaakt zodat de banken minder van die giftige financiële producten zouden maken en verkopen. Zelfs de bonussen werden aan regelgeving gebonden. Uiteindelijk werd ook regelgeving voor speculatieve fondsen en hefboomfondsen voorgesteld. Maar tot midden 2010 had de Commissie nog geen voorstellen gedaan voor inperking van de speculatie op de financiële markten en controle op met name de derivatenhandel.

De hervorming van de financiële sector en de financiële markten in Europa gaat heel erg traag. Niet alleen zijn de voorstellen zeer beperkt, ook duurt het binnen de huidige Europese structuur heel lang voor ze aangenomen worden. Daarbij moeten er een heleboel stappen doorlopen worden. De adviesraden en consultatieronden die voorafgaan aan een voorstel van de Europese Commissie worden gedomineerd door financiële ondernemingen. Als de Europese Commissie dan eindelijk een voorstel heeft gedaan, dan is het wachten tot de Raad van Ministers van Financiën en het Europese Parlement, eerst elk apart en daarna samen, de uiteindelijke tekst van de nieuwe wet hebben geformuleerd.

De Europese lidstaten zijn heel terughoudend ten aanzien van nieuwe Europese regelgeving omdat ze hun nationale financiële sector willen beschermen, ook al opereert die in vele andere landen van de Europese Unie. Landen met een grote financiële sector, zoals Groot-Brittannië, zijn sterk gekant tegen strakke wetgeving.

Als er al Europese wetgeving komt, moet die vervolgens nog omgezet

worden in nationale wetgeving in de lidstaten en dat neemt vaak ook meer dan een jaar in beslag. Het gevolg is dat er twee jaar na de financiële crisis nog maar enkele financiële hervormingen in uitvoering zijn. Dit betekent dat er nog altijd grote speculatieve aanvallen gedaan kunnen worden, zoals we in 2010 gezien hebben met de speculaties tegen de euro en tegen obligaties van Europese landen met budgettaire problemen. Ook in bepaalde ontwikkelingslanden is de economie nog steeds onderhevig aan heftige speculatie tegen hun valuta en grondstof- en voedselprijzen.

Soms wacht de EU tot er besluiten worden genomen op internationaal niveau, bijvoorbeeld over de vraag hoeveel geldbuffers banken moeten aanhouden in verband met slechte leningen of slechte eigen beleggingen. Die wetgeving daarover komt pas in 2011 op Europees niveau aan de orde terwijl de gefaseerde implementatie tot 2019 zal duren.

De Europese en nationale beleidsmakers hebben geen maatregelen genomen om te voorkomen dat sommige banken of financiële conglomeraten te groot zijn om te vallen, waardoor belastingsgeld nodig blijft om ze te redden wanneer het fout gaat. Doordat Europese beleidsmakers en nationale ministers van financiën geen concrete voorstellen hebben gedaan om banken op te splitsen, blijven financiële basisdiensten als sparen en lenen ondergebracht bij dezelfde banken die ook geweldige risico's nemen op de internationale geldmarkten. Eenvoudige particuliere spaarders vormen dan als het ware een door de overheid gegarandeerde buffer voor de risico's van de speculatieve activiteiten. Wanneer een bank door haar speculatieve activiteiten failliet dreigt te gaan, moet de overheid bijspringen om de gewone spaarders en leners te beschermen. Er worden geen maatregelen op dit vlak genomen, omdat men vreest dat dit de concurrentiekracht van de Europese financiële sector op de wereldmarkt zal ondermijnen. Zo blijft men gevangen in de neoliberale logica van toenemende concurrentie en deregulatie en blijft de markt de bepalende factor.

De Europese Unie heeft geen fundamentele hervormingen van de financiële sector doorgevoerd en er is geen nieuwe visie ontwikkeld die het neoliberale denken vervangt en nieuwe crises voorkomt. De lobby van de financiële industrie is nog altijd heel sterk en slaagt erin zich als een 'gewone' sector te presenteren. Hiermee verliezen beleidsmakers uit het oog dat minder grote winsten in deze sector juist zouden leiden tot een meer stabiele economie en grotere groei van de 'echte economie'.

De financiële sector is in staat om haar standpunt over vaak complexe onderwerpen door te drukken. Doordat het debat uitsluitend op een technische manier gevoerd wordt, vergeten politici dat zij de grenzen moeten stellen waarbinnen de experts de details kunnen bediscussieren. Nu zijn de discussies over hervormingen ontoegankelijk voor het publiek en is het onderwerp weinig aantrekkelijk voor de media. Hierdoor onttrekken de hervormingen zich aan democratische controle.

Landencrisis

Inmiddels lijken we in een nieuwe fase van de crisis te zijn beland. Een fase waarin het niet meer de banken zijn die dreigen om te vallen en met miljarden moeten worden gered, maar een fase waarin landen van faillissement moeten worden gered.

De spelers op de financiële markten maken meedogenloos gebruik van de groeiende economische tegenstellingen binnen Europa om hun slag te slaan. Er wordt op enorme schaal gespeculeerd met obligaties van die Europese landen die er economisch het slechtst voorstaan - landen als Griekenland, Ierland, Spanje, Portugal en binnenkort misschien Italië en Frankrijk. De Europese en nationale autoriteiten weten niets anders te doen dan het ene gat na het andere te stoppen. De Europese reddingsoperaties van bijvoorbeeld Griekenland en Ierland, worden verkocht als een redding van de landen en hun bevolking. In werkelijkheid gaat het echter om het redden van de overwegend West-Europese banken en andere financiële bedrijven die de gok hebben genomen om deze landen op grote schaal geld te lenen door het aankopen van obligaties.

Normaal gesproken zouden banken en financiële bedrijven op een vrije markt hun verlies moeten nemen als blijkt dat ze geld hebben geleend aan partijen die het niet meer kunnen terugbetalen. Als het om bedrijven of individuen zou gaan, zouden die failliet worden verklaard waarna er voor de schuldeisers niets of niet meer dan een deel van de failliete boedel over blijft. Ondernemingsrisico wordt dat dan genoemd. Als je geld uitleent aan iemand waarvan je niet zo zeker bent dat hij het terug kan betalen, dan reken je een hoge rente omdat je het risico loopt dat je je geld niet terugkrijgt. Maar in het geval van leningen aan zwakke Europese landen gaat het anders. Daar worden hoge rentepercentages gevraagd, omdat er immers van een groot risico sprake is, en worden

investeerders tegelijkertijd beschermd met een garantie voor als het misloopt. Op die manier worden er enorme winsten gemaakt door de banken en draait de bevolking op voor de crisis. De bevolking krijgt uiteindelijk draconische bezuinigingen op haar bordje.

De Europese en nationale overheden staan hier met hun huidige instrumentarium vrijwel machteloos tegenover. Zij kunnen niet veel meer doen dan de schade beperken door steeds meer belastinggeld als steun en garantie in te zetten. Terwijl spelers op de financiële markten letterlijk in een fractie van een seconde kunnen reageren op ontwikkelingen in de markt, is de politieke besluitvorming die daar op moet reageren een zaak van dagen of weken. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de Europese economie als het ware gegijzeld wordt door de financiële markten.

De enige manier om hier een eind aan te maken is het werkelijk aanpakken van de financiële markten door maatregelen als: het instellen van een belasting op kapitaaltransacties; een strikte regelgeving voor banken en andere financiële bedrijven; sterke toezichthouders die de dagelijkse gang van zaken beoordelen; een verbod op alle schadelijke speculatieve producten en fondsen; het afschaffen van belastingprivileges voor bedrijven; een hogere belasting op kapitaalwinsten; het aanpakken van belastingparadijzen en hoofdelijke aansprakelijkheid van financiers, bestuur en aandeelhouders.

Kortom: een drastische breuk met de neoliberale aanpak is nodig zodat er een financiële sector ontstaat die dienstbaar is aan maatschappelijke behoeften. De financiële sector zou in dienst moeten staan van de basisbehoeften van de bevolking - en van de ontwikkeling van een duurzame en klimaatvriendelijke productie en consumptie.

Een ander Europa

Het is duidelijk dat de huidige Europese Unie zich niet zal inzetten voor een breuk met de huidige liberale markteconomie. Daarvoor zit men nog veel te veel gevangen in de ideologie van het neoliberalisme en is de invloed van de financiële sector te groot. Sinds het uitbreken van de crisis heeft de EU steeds de belangen van de financiële sector laten prevaleren boven die van de bevolking. Hierdoor is de greep van de financiële sector op de economie en het beleid de afgelopen jaren alleen maar sterker geworden.

Een breuk met het huidige beleid zal noodzakelijkerwijs ook een breuk zijn met het functioneren van de huidige Europese Unie en met haar uitgangspunt van het vrije verkeer van kapitaal.

De structuur van de EU is niet democratisch en niet transparant.

Lobbyisten van het grote bedrijfsleven en de financiële sector hebben een grote invloed op de besluitvorming. Discussies over financiële hervormingen vinden te vaak plaats achter gesloten deuren en zijn zo technisch dat buitenstaanders ze niet kunnen volgen. Daardoor is er ook weinig media-aandacht voor dit onderwerp en geen publiek debat.

De invloed van de bevolking op het beleid van de Unie is minimaal, zeker als het gaat om de financiële markten. Zonder een drastische verandering, een grondige democratisering van de EU, kunnen de financiële markten niet aangepakt worden. En zonder een aanpak van de financiële markten moeten we vrezen voor een verdere verdieping van de crisis of het ontstaan van nieuwe crises.

SOMO

Stichting Onderzoek Multinationale Ondernemingen (SOMO) is een onafhankelijke non-profitorganisatie. SOMO richt zich op duurzame ontwikkeling – op sociaal, ecologisch en economisch gebied. Sinds 1973 onderzoekt SOMO wereldwijd multinationale ondernemingen en de gevolgen van hun activiteiten voor mens en milieu. Daarnaast ondersteunt SOMO verschillende maatschappelijke organisaties door het geven van trainingen en het coördineren van netwerken. Ook helpt SOMO met kennisopbouw over multinationale ondernemingen in hun internationale context van productie, handel, financiering en regelgeving.

MISSIE

SOMO streeft naar wereldwijde duurzame en rechtvaardige economische ontwikkeling en draagt bij aan de structurele bestrijding van armoede, milieuproblemen, uitbuiting en ongelijkheid. Door het doen van veranderingsgericht onderzoek en het versterken van samenwerkingsverbanden wil SOMO maatschappelijke organisaties – in met name ontwikkelingslanden – in staat stellen duurzame alternatieven te bevorderen en een tegenwicht te bieden aan schadelijke strategieën en praktijken van multinationale ondernemingen.

VISIE

Volgens SOMO zijn sterke maatschappelijke organisaties nodig om op basis van betrouwbare informatie en goede samenwerking positieve veranderingen te bewerkstelligen. De basis hiervoor is sociale rechtvaardigheid, duurzame ontwikkeling, transparantie en eerlijke verdeling van macht.

STRATEGIE

Om de missie te verwezenlijken wil SOMO de positie van maatschappelijke organisaties, arbeiders en lokale gemeenschappen versterken. Dit doet SOMO door een strategie van integratie van kennis en actie rond multinationale ondernemingen.

Om bij te kunnen dragen aan sociale verandering, moet er volgens SOMO invulling gegeven worden aan vier randvoorwaarden: 1. beschikking over alternatieve informatie; 2. verbindingen tussen (deels) gelijkgestemde organisaties om massa te maken; 3. het vermogen om kennis te ontwikkelen en dit te verbinden met actie en 4. het bereiken van relevante doelgroepen met handelingsperspectief.

Meer informatie: www.somo.nl.

Comité Ander Europa

Het Comité Ander Europa is ontstaan uit de campagne tegen de Europese grondwet bij het referendum in 2005.

In deze campagne bleek dat de Nederlandse bevolking - in tegenstelling tot waar vaak vanuit wordt gegaan - wel degelijk geïnteresseerd is in de Europese politiek en daar een kritische mening over heeft. De uitslag van het referendum was voor verschillende organisaties de reden om het Comité Ander Europa op te richten. Het Comité wilde gezamenlijk een visie op een ander Europa ontwikkelen en werken aan het tot stand komen daarvan. De afgelopen jaren organiseerde het Comité Ander Europa verschillende activiteiten. Er werden publicaties uitgebracht, discussiebijeenkomsten georganiseerd en er werd actie gevoerd. Ook levert Ander Europa regelmatig een bijdrage aan discussies in diverse media over de toekomst van Europa. Internationaal werkt Ander Europa samen met gelijkgezinde organisaties elders in Europa, onder andere via de netwerken van Attac Europa en de Euromarsen.

Meer informatie: www.andereuropa.nl

Europa in de praktijk

Met het project *Europa in de Praktijk* wil het Comité Ander Europa het belang van de Europese politiek op verschillende beleidsterreinen benadrukken en daarmee de belangstelling voor en de kennis van de Europese politiek vergroten. Om dit te bereiken werkt het Comité Ander Europa in dit project samen met tien maatschappelijke organisaties die op verschillende terreinen actief zijn. Samen met Ander Europa schrijven deze organisaties elk een brochure over de Europese politiek vanuit hun specifieke beleidsterrein. In totaal zullen er - in 2011 en de eerste helft van 2012 - tien brochures verschijnen over verschillende onderwerpen.

Brochures Europa in de Praktijk

- Europa en de financiële markten - SOMO
- Europa en de bestrijding van armoede en sociale uitsluiting - Euromarsen
- Europa en de klimaatbeheersing - Grenzeloos
- Europa en sociaal economisch herstel - IIRE Amsterdam
- Europa en de energievoorziening - World Information Service on Energy
- Europa en de ontwikkelingslanden - Global Europe
- Europa en het universitair onderwijs - Kritische studenten Utrecht
- Europa en het midden Oosten - Nederlands Palestina Komitee
- Europa en de migratie - Transnational Institute (TNI)
- Europa en de wapenhandel - Campagne tegen wapenhandel

Alle brochures kunt u tegen vergoeding van de verzendkosten bestellen bij het Comite Ander Europa via info@andereuropa.nl. Vermeldt duidelijk de naam van de brochure, het gewenste aantal en het afleveradres.

Het Europafonds

Deze brochure en het hele project *Europa in de Praktijk* wordt betaald uit het Europafonds van het Ministerie van Buitenlandse Zaken. Dit fonds geeft jaarlijks 2,5 miljoen euro aan maatschappelijke organisaties om burgers te informeren over Europa. Over het algemeen zijn dat organisaties die positief staan tegenover de huidige Europese Unie.

Slechts 2% van de uitgaven van het fonds komt terecht bij kritische organisaties, zo is een conclusie van een onafhankelijke evaluatie van het fonds in december 2008. Dat Ander Europa een project uit dit fonds gefinancierd kreeg is dus uitzonderlijk. De financiering is mede te danken aan het feit dat Ander Europa de afgelopen jaren de eenzijdige besteding van het fonds aan de kaak stelde en daarbij - zowel in de media als in de Tweede Kamer - de nodige bijval kreeg.

Het Europafonds en het ministerie van Buitenlandse Zaken heeft vanzelfsprekend geen enkele invloed gehad op de inhoud van deze brochure en dragen daar ook geen enkele verantwoordelijkheid voor.

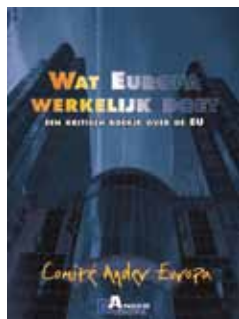
Meer informatie over het Europafonds en de discussies daarover in het dossier Europafonds op onze site www.andereuropa.nl

Steun ons

Het Comité Ander Europa krijgt voor het uitvoeren van het project *Europa in de praktijk*, subsidie uit het Europafonds, maar wij doen veel meer dan dit project alleen. Via onze website en een regelmatige nieuwsbrief houden wij belangstellenden op de hoogte van de ontwikkelingen in Europa. Wij publiceren in andere media, geven lezingen, nemen deel aan debatten en voeren, als dat nodig is, actie. Al dat werk doen wij op vrijwillige basis en onbetaald. Voor de kosten die wij als organisatie maken zijn we geheel afhankelijk van giften van particulieren. In tegenstelling tot sommige andere organisaties die zich met Europa bezig houden, ontvangen wij geen steun van Europese instellingen of de Nederlandse overheid. Daarom doen wij een beroep op u. Als u ons werk belangrijk vindt kunt u ons steunen door een donatie over te maken op rekening 3002840 van Stichting Ander Europa Amsterdam. Alvast dank daarvoor.

Wat Europa werkelijk doet: een kritisch boekje over de EU

Deskundigen laten zien hoe het er werkelijk aan toe gaat in Europa. Zoals: het gehannes met de Europese grondwet en het Verdrag van Lissabon; het Europese vrijhandelsbeleid en hoe slecht dat is voor de arme mensen in de wereld; het Europese energie- en klimaatbeleid; Europa en de afbraak van de sociale zekerheid; de stille militarisering van Europa en het Europese landbouwbeleid. Allemaal in één brochure bij elkaar.

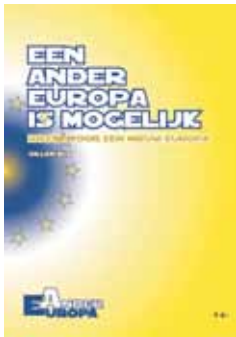
Plan B, voor een democratische doorstart van Europa

Zowel na het 'nee' tegen de Europese grondwet in Frankrijk en Nederland in 2005 als na het 'nee' van de Ieren tegen de opvolger van de grondwet, het Verdrag van Lissabon, verklaarden de Europese leiders eenstemmig: er is geen plan B. Natuurlijk hadden ze wel een plan B en dat hield in: over de hoofden van de bevolking toch de plannen van de grondwet doorvoeren. In Plan B, voor een democratische doorstart van Europa, laat Ander Europa zien hoe het wél democratisch zou kunnen.

Hun Europa en het onze

Een brochure over de rol van Europa bij het doorvoeren van de neoliberale politiek. Met als bijlage het ontwerphandvest 'Beginselen voor een ander Europa' van de Euromarsen. Uitgave: Stichting voor een sociaal Europa. Alleen nog digitaal beschikbaar.

Een ander Europa is mogelijk

Een bijdrage aan de discussie over een ander Europa.

Naar een nieuwe wettelijke basis voor de Europese Unie

Een gezamenlijke uitgave van zeventien Europese Attac organisaties.

Nee tegen deze grondwet

Brochure van het toenmalige Comité Grondwet Nee over de Europese ", grondwet.
Alleen nog digitaal beschikbaar.

Hoezo Europa?

Een krant voor iedereen die zich afvraagt wat we aan moeten met Europa?

Alle brochures zijn te downloaden van onze website www.andereuropa.nl.
Voor papieren exemplaren (voor zover voorradig) kunt u contact opnemen via de website www.andereuropa.nl.

Ministerie van Buitenlandse Zaken

SOMO

Europa in de praktijk